

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

**Штемпелі на папері канцелярії
Єлисаветградської міської думи
(1870–1916 рр.) як історичне
джерело**

Філігранологія є однією з найновіших спеціальних історичних дисциплін. Дискусії стосовно доцільності її виділення та окреслення об'єкту вивчення тривають і на межі ХХ–ХХІ ст. [48, с. 5–6; 50, с. 3]. Наприкінці ХІХ ст. ця дисципліна вважалася розділом палеографії, завданням якого було допомогти досліднику встановити хронологічні межі написання пам'ятки [39, с. 912]. Із самого початку філігранологія розвивалася на теренах Російської імперії та її наступниці в тісному зв'язку з досягненнями західноєвропейської історичної думки. На межі ХІХ–ХХ ст. у філігранології спостерігається поява зацікавленості у вивченні не тільки водяного знака, але й історії паперової промисловості (L. Bailo (1887 р., Італія), Friedrich Hössle (1907, 1910 р р., Німеччина), Edmund Marabini (1894 р., Німеччина), А.Д. Грязнов (1910 р., Російська імперія) [42, 123]. Ці дослідження отримали продовження в 30–50-их р р. ХХ ст. (Dard Hunter (1950 р., США), Le Clerf (1926 р., Франція), Nicolai Alexandre (1935 р., Франція), Alfred Shorter (1957 р., Німеччина), Fr. Tschudin (1954 р., Швейцарія) [42, с.123–124]. В СРСР з 1930-их років наука розвивається на основі марксистсько-ленінської методології, для якої була характерною переоцінка економічної сфери. Тому в Радянському Союзі ренесанс філігранології, після репресій 1930–1940-их р р., відбувся на основі економічного напрямку, який в Європі розроблявся з початку ХХ століття. З'являються роботи С.А. Клепікова, М.В. Кукушкіної (РФРСР), Г.А. Енша (ЕРСР), Е.Т. Лауцівічуса (ЛитРСР), О.Я. Мацюка (УРСР) [41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49]. Слід відмітити доробок російського радянського вченого С.А. Клепікова, який вивчав водяні знаки та історію папірень в контексті всієї Російської імперії, а також єдиний в світовій (до 1959

р.) та у вітчизняній філігранології виокремив та заклав основи вивчення штемпеля як фірменого знака [43, с. 117; 42, с. 6–27]. Всі інші дослідники вивчали водяні знаки, технологію виробництва паперу, географію поширення паперу, історію папірень на республіканському рівні [41, с. 5–6; 44; 45; 46; 47]

Якщо історія вивчення філіграні нараховує 250 років (вироблено спеціальні методики копіювання, створюються альбоми), то штемпель ні європейськими (принаймні до 1959 р.), ні вітчизняними дослідниками до 1952 р. не вивчався. Цей фірмений знак значно важче досліджувати ніж філігрань, з кількох причин: а) невеликі розміри (від 9×12 мм – найменші до 16×24 мм – найбільші); б) штемпель ставився спеціальним ручним пресом у верхньому лівому куті першого листа зошита на 6 листів і в результаті отримувався рельєфний знак із зображенням власника чи назви паперової фабрики, вказувалась якість паперу. Особливість технології обумовила те, що знак добре видно на першому листі, а на інших він втрачає чіткість, що разом із невеликими розмірами ускладнює вивчення; в) відсутність ефективної методики копіювання, тому відсутні альбоми із зображенням штемпелів, а створюються таблиці їхнього опису [43, с. 117].

Необхідно зазначити, що штемпель, як торговий знак інтенсивно використовувався у виробництві паперу починаючи з 1840-х р. до початку ХХ ст., тому об'єктивно не можливо вивчити процес становлення та розвитку капіталістичного паперового виробництва без звернення до цього джерела інформації.

У цій роботі намагатимемося розв'язати такі завдання: провівши евристичну роботу вивчити, наскільки повну інформацію можна отримати з документів Єлисаветградської міської думи та управи про фірмові знаки; змоделювати географію виробників паперу, охарактеризувати його якість.

В основу нашої статті будуть покладені матеріали канцелярії Єлисаветградської міської думи (Ф. 18), а також, з метою корекції, буде залучено частину справ із матеріалів міської управи (Ф. 78) [3–38]. Жодне джерелознавче дослідження не може ігнорувати вивчення ступені збереженості матеріалів певної установи. В даному випадку з'ясуємо, на скільки повно збереглися матеріали міської думи. Згідно інструкції 1876 р., котра розроблялася самим самоврядним органом, була визначена низка обов'язкових документів: журнали засідань міської думи; справи канцелярії міської думи з паперами,

докладеними в міську думу; справи канцелярії міської думи про назначення засідань міської думи; книги міської канцелярії № 1 вступних паперів, які підлягають докладу міській думі; книги міської канцелярії № 2 щодо запису гласних, які брали участь у засіданні міської думи; книги міської канцелярії № 3 вихідних паперів; книги міської канцелярії № 4 про строки виборів на посади громадського управління [5, арк. 4]. З цих документів наявні від 4 до 6 тільки за 1882–1885 р.р. За всі інші роки представлено по 1 пам'ятці. Вивчення документів, як комплексу, за вище зазначені 4 роки дозволить з'ясувати приблизну інформативність кожного виду діловодного документа з даного питання. За 1882–1885 р.р. збереглося 3 журнали які відбивають 66%, 100%, 83% виявлених штемпелів за відповідні роки [6, а р.11-126; 14, а р.1-161; 20, а р.1-131]. З усіх документів журнали мають значну кількість аркушів (за 1882 р. – 152 аркуші, за 1884 р. – 176 аркушів, за 1885 р. – 136 аркушів), які є носіями товарних знаків. Крім того, як документ, журнал містить складну структуру: окрім журналів, зміст, доповіді бюджетної, контрольної, ревізійної, спеціалізованої комісії, звіти міського банку, балотувальний лист. Наприклад, в журналах за 1884 та 1885 р.р. 60% та 50% нових штемпелів припало на ці вищезазначені матеріали.

Іншим важливим документом є справи канцелярії міської думи з паперами доложеними міській думі за 1883, 1884, 1885 р.р., які налічують 39, 9 та 27 аркушів відповідно. Документи мають складну структуру і містять матеріали різних установ, суб'єктів (правління міського банку, заяви гласних, купців, міської управи, предводителя дворянства повіту, канцелярії херсонського губернатора. Справи відображають за 1884 р. – 60%, 1885 р. – 66% штемпелів [16, арк.1, 5, 6, 10, 11; 22, арк. 1–9, 12, 24–25]. За 1882–1885 р.р. також збереглися справи канцелярії міської думи з паперами про призначення засідань міської думи з представленням начальнику губернії копій журналів. Хоча документи містять 61, 70, 63, 62 аркуші відповідно, але мають лише 2 суб'єкти переписки: херсонського губернатора та міського голови. Тому відбивають 30%, 20%, 50% штемпелів за 1882, 1884, 1885 р.р. відповідно [21, арк.1–7, 30–33, 45, 47; 10, а р.1–13, 13–27, 50–54; 15, а р.1–26, 33, 37, 42–48, 57]. Книги № 1, 2, 3 мають просту структуру і містять довідковий характер і тому подають інформацію про 15-20% штемпелів за рік (1 товарний знак) [8, арк. 1–16; 9, арк. 1–20; 11, арк. 1–7; 12, арк. 1–12; 23, арк. 1–11; 24, 1–19; 17,

арк. 1–18; 19, арк. 1–20]. Таким чином, з вище охарактеризованого комплексу документів бачимо, що репрезентативність джерела залежить перш за все від кількості суб'єктів, які беруть участь у переписці, і меншою мірою від кількості аркушів.

Журнали з усіх елементів комплексу джерел збереглися найкраще кількісно – 29% (15 з 47) і якісно (з 15 журналів 2 збереглися частково за 1915 та 1916 р.р.). Наявні журнали міської думи за 1871, 1874, 1876, 1882, 1884, 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894. 1909, 1915, 1916, 1917 р.р. Таким чином, найкраще висвітлений період з 1871 по 1894 р. та за 1915–1917 р.р. Для повноти інформації за 1890–1900-ті р. були залучені, окрім журналу міської думи за 1909 р., аналогічні документи міської управи за 1899, 1903, 1907, 1908 р. Крім того, за 1897 р. збереглася книга № 4 канцелярії міської думи про терміни виборів на посади громадського управління. Слід відмітити, що кількість штемпелів, які відображають журнали, поступово зменшуються і, якщо протягом 1871–1885 р. трапляється від 3-ох до 7-ми знаків за р., то починаючи з 1889/1890 р. – 1–2. Матеріали журналів, як і супровідних документів, починають писатися переважно на папері однієї, максимум двох фабрик. Можливо, ці зміни обумовлені збільшенням на місцевому ринку кількості паперової продукції великих модернізованих підприємств наприкінці 1880-их років.

Виявлені штемпелі дозволяють окреслити орієнтовну модель виробників паперової продукції, яка використовувалась у діловодстві міської думи. Джерела за 1871–1876 р.р. відображають гегемонію паперових виробників з Калузької, Ярославської та Володимирської губерній. Лист поліцмейстера за 1876 р. міському голові С. Турчанову написаний на англійському папері з міста Бате [4, арк. 229]. Якість продукції цієї фабрики висока, тому малоімовірно часте її використання у звичайному діловодстві. Папір фабрик з Володимирської губернії зустрічаємо тільки в джерелах 1870-х р.р. [2, арк. 5–9, 20–33, 37–54; 3 арк. 6–7, 42–51; 4, арк. 69, 130–133, 144–146, 192–220; 5, арк. 1–33]. Більш за все в наступні десятиліття ці підприємства втрачають місцевий ринок. За 1874 та за 1876 р.р. трапляються продукція паперової фабрики Лепешкіна [3, арк. 1–5; 4, арк. 1–55, 75–76, 165–191]. В статті С.А. Клепікова за 1968 рік йдеться про аналогічний штампель за 1878 рік [43, с. 127]. Враховуючи це, а також і те, що в 1876 р. папір цієї фабрики використовується активно, припускаємо присутність продукції фабриканта Лепешкіна до 1877/1878 р.р.

На початку 70-х років XIX ст. на території Київської, Волинської та Чернігівської губернії заснуються 6 паперових фабрик [46, с. 106]. В журналі за 1876 р. заява гласних євреїв написана на матеріалі Малинської паперової фабрики, а зміст журналу на продукції Дитятківської паперової фабрики [4, арк. 106, 1–11]. Товар Карачівської паперової фабрики розповсюджувався тільки по Чернігівській губернії [48, с. 39]. Вище зазначені 2 фабрики розташовувалися у Радомишльському повіті Київської губернії. Наявність дешевого транспортного сполучення (залізничне, річкове) дозволяла цим фабрикам проникати на ринки Єлисаветградського повіту. Враховуючи, що інші папірні України розташовувалися аж у Волинській губернії, малоімовірно є їхня присутність на ринку паперу. Протягом 1871–1876 р. р. відмічаємо посилення позицій Кондровської паперової фабрики Говарда, котра на 1860-і р. р. відзначалася європейським обладнанням, що дозволило виробляти дешевий матеріал у значній кількості [2, арк. 10–11; 3, арк. 6, 12–37; 4, арк. 87–107, 137–151, 221–252].

Матеріали 1882–1885 р. р. засвідчують гегемонію папірень підприємства Дитятківського акціонерного товариства та Кондровської паперової фабрики Говарда. На 1885 р. Дитятківське акціонерне товариство володіло 2 сучасними фабриками в с. Дитятках (нараховувалося 216 робітників) та Понінці. Якісне обладнання (6 парових машин, 5 парових котлів, 3 котли для варіння ганчір'я), розподіл праці між двома підприємствами, а також наявність дешевої річкової та сухопутної транспортної інфраструктури дозволило потіснити російських фабрикантів [46, с. 92–93]. Фабрика Говарда, яка була однією з найпотужніших паперових фабрик Російської імперії, через наявний дефіцит паперу також зберігала достатньо сильні позиції. Використовується папір й інших російських виробників – Сергєєва та Гончарова. Відзначаємо появу продукції російських чи білоруських підприємств (Нововеркська папірня та фабрика Русанова), місце розташування яких невідоме [23, арк. 1–11; 10, арк. 34–35, 41–434; 14, арк. 45, 94–97]. Оскільки в статті С.А. Клепікова представлено торгівельний знак братів Русанових за 1890 р., можливо, їхня продукція використовувалася в 2-й половині 80-х р. р. [43, с. 131]. На 1885 рік відмічаємо появу водяного знака Добруської паперової фабрики. [20, арк. 13–14]. В 1887 р. фабрика у Дитятках згорає, тому тимчасово послаблюються її позиції наприкінці десятиліття [48, с. 34–35]. Журнали ж міської думи та управи за 1889–1917 р. р. свідчать про сильні позиції на паперово-

му ринку продукції Дитятківського акціонерного товариства та Добруської паперової фабрики [25, арк. 54–71, 84–161; 26, арк. 1–226; 26, арк. 1–79, 80, 86–148; 28, арк. 1–127; 29, арк. 1–170; 30, арк. 1–255; 31, арк. 18–31; 33, арк. 17–48, 120–480; 34, арк. 88, 99, 118, 145; 35, арк. 10–204]. На кінець XIX – початок XX ст. ці гіганти експортують свою продукцію не тільки на територію сучасної України, але і Росії.

За 1897, 1898 та 1899 р. р. знаходимо значну кількість продукції 2 петербурзьких та кондровської фабрики Говарда, що засвідчує появу паперової продукції з 2 столичних регіонів (Санкт-Петербург та Москва) [38, арк. 12–204; 32, арк. 9–94]. Розвиток залізничного транспорту посилив зв'язки з північно-західними районами імперії, тому ми повинні передбачити можливість появи продукції фінських та ризьких паперових фабрик. Згідно досліджень О.Я. Мацюка, на території Херсонської губернії протягом 1886-1917 р. діяло 3 паперові фабрики (2 – в Одесі, 1 – у с. Комишуватка Єлисаветградського повіту), тому появу продукції з цих підприємств також можемо передбачити [48, с. 44, с. 60–61].

Як бачимо, в 1870-х р. в діловодстві переважав папір російських паперових фабрик з Ярославської, Калузької, Володимирської губерній. Протягом 1880-х р. р. посилілись позиції продукції української (можливо, використовувався папір з Херсонської губернії) та білоруської паперових фабрик, які поступово витісняють російський папір старих промислових районів, за винятком фабрики Говарда. Кінець XIX – і до першої світової війни засвідчує зберігання сильних позицій Дитятківської та Добруської фабрик при появі продукції зі столичних регіонів, а також Прибалтики. Велика ймовірність, що використовувався папір англійських, французьких підприємств [45, с. 293–295].

В Російській імперії існувала восьминомерна система оцінки гатунку паперу залежно від білизни та складу паперової маси: № 1–5, якщо виготовлялася паперова маса із одного ганчір'я або зі значною його добавкою; № 6 – може бути виготовлена із однієї целюлози (деревної або солом'яної). Всі 6 номерів мали бути із білених матеріалів; № 7 – папір напівбілий, в якому допускалося не більше 30% деревної маси; № 8 – із небілених матеріалів з допуском до 50% деревної маси [1, с. 50]. В журналах використовувався переважно папір № 5–6. Достатньо рідко – № 4, № 7. Останній номер використовувався часто в листуванні.

Результатами нашої евристичної роботи є виявлення 27 штемпелів, з них 25 розшифровані (2 – мають часткове прочитання). 6 товарних знаків вперше водиться в обіг:

Штемпель № 3 (розташований згідно таблиці) вперше вводиться в обіг. Висока якість паперу свідчить про використання іноземних технологій у виробництві.

Штемпель № 9 Товарний знак належить фабрикам Дитятківського акціонерного товариства. В альбомах філіграней О.Я. Мацюка та С.А. Клепікова філіграні за 1909 та 1915 р. р. надзвичайно схожі на штемпель, який траплявся на папері в 1903, 1907, 1908 р. р. Більш за все цей штемпель використовувався до 1908 р., а з наступного використовувався як товарний знак філігрань.

Штемпель № 14. Товарні знаки папірні Козлової в роботах С.А. Клепікова датуються 1863–1865 р. р. Більш за все цей вид знака з'являється після 1865 р.

Штемпель № 17. В статті С.А. Клепікова за 1968 р. наявний штемпель під № 16 аналогічний нашому, лише фабрика вказана як верхневеркська. Більш за все, наш штемпель є пізнішим торговельним знаком цієї папірні.

Штемпель № 6 В С.А. Клепікова в статті за 1968 р. відображено більш за все пізніший штемпель цієї фабрики за 1890 р.

Штемпель № 23 вперше водиться в обіг.

В інших 6 випадках нами уточнена нижня межа використання товарного знака:

штемпель № 5 нижня хронологічна межа знижена з 1876 до 1871 р.;

штемпель № 7 нижня межа знижена з 1882 до 1876 р.;

штемпель № 10 нижня межа знижена з 1900 до 1889 р.;

штемпель № 11 нижня межа знижена з 1894 до 1893 р.;

штемпель № 12 нижня межа знижена з 1888 до 1885 р.;

штемпель №15 нижня межа знижена з 1878 до 1876 р.;

Таким чином, вивчення фірменого знаку на папері XIX ст., який використовувався на письмі в канцелярії міської думи, дозволило здійснити реконструкцію місцевого ринку паперу, вивчити якість письмових матеріалів, проаналізувати проведену евристичну роботу. Вивчені архівні справи показали високий рівень інформативності з проблеми, тому надалі робота в цьому напрямку має ґрунтуватися на подальшому вивченні фондів Єлисаветградського міського та земського самоврядування.

Джерела та література:

1. Большая советская энциклопедия. / Глав. ред. О.Ю. Шмидт. – М.: Акционерное общество “Советская энциклопедия”, 1927. – 816 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 18. – Оп.1. – Од зб. 529. – 61 арк.
3. Там само. – Од.зб.536. – 59 арк.
4. Там само. – Од. зб.539. – 259 арк.
5. Там само. – Од.зб.540. – 33 арк.
6. Там само. – Од.зб.545. – 15 арк.
7. Там само. – Од.зб.546. – 49 арк.
8. Там само. – Од. зб.547. – 16 арк.
9. Там само. – Од.зб.548. – 20 арк.
10. Там само. – Од.зб.550. – 57 арк.
11. Там само. – Од.зб.551. – 7 арк.
12. Там само. – Од.зб.552. – 11 арк.
13. Там само. – Од.зб.553. – 17 арк.
14. Там само. – Од.зб.555. – 176 арк.
15. Там само. – Од.зб.556. – 57 арк.
16. Там само. – Од.зб. 557. – 11 арк.
17. Там само. – Од.зб.559. – 18 арк.
18. Там само. – Од.зб.560. – 18 арк.
19. Там само. – Од.зб.561. – 20 арк.
20. Там само. – Од.зб.562. – 132 арк.
21. Там само. – Од.зб.563. – 52 арк.
22. Там само. – Од.зб.564. – 28 арк.
23. Там само. – Од.зб.565. – 11 арк.
24. Там само. – Од.зб.566. – 19 арк.
25. Там само. – Од.зб.568. – 157 арк.
26. Там само. – Од.зб.569. – 237арк.
27. Там само. – Од.зб.571. – 151 арк.
28. Там само. – Од.зб.572. – 129 арк.
29. Там само. – Од.зб.573. – 169 арк.
30. Там само. – Од.зб.574. – 261 арк.
31. Там само. – Од.зб.575. – 139 арк.
32. Там само. – Ф. 78. – Оп.1. – Од.зб.38. – 95 арк.
33. Там само. – Од.зб.49. – 49 арк.
34. Там само. – Од.зб.69. – 189 арк.
35. Там само. – Од.зб.70. – 205 арк.
36. Там само. – Од.зб.74. – 196 арк.

37. Там само. – Од.зб. 78. – 180 арк.
38. Там само. – Од.зб.371. – 204 арк.
39. Энциклопедический словарь / Под. ред. профессора И.А. Андриевского. – СПб.: Типо-литография (И.А. Ефрон), Прачешный пер., № 6, 1891. – 952 с.
40. Завольнюк К.В. Українсько-білоруські торгівельні зв'язки (XIX століття). – авт. дис. к. і. н. – Київ, 1998. – 186 с.
41. Клепиков С.А. Филиграни на бумаге русского и иностранного производства XVIII – нач. XX века. – М.: Издательство “Наука”, 1978. – 240 с.
42. Клепиков С.А. Филиграни и штемпеля на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М.: Всесоюзная кн. палата, 1959. – 306 с.
43. Клепиков С.А. Штемпеля на бумаге русского и иностранного производства (XIX–XX вв.) (дополнение к таблице 1959 года) // Археографический ежегодник. – Москва: Издательство “Наука”, 1968 за 1966. – С. 116–142.
44. Мацюк О.Я. Водяні знаки документів – джерело для визначення історії паперової промисловості України кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. // Друга республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Київ, 1965. – С. 239–261.
45. Мацюк О.Я. До історії папірень та водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції та громадянської війни // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. – Київ.: Наукова думка, 1968. – С. 290–298.
46. Мацюк О.Я. Роль філігранології у встановленні не датованих документів // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – Київ.: Наукова думка, 1966. – С. 256–268.
47. Мацюк О.Я. Історія українського паперу. – Київ: Інститут української археографії, 1994. – 186 с.
48. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX століття). – Київ: Наукова думка, 1974. – 296 с.
49. Студінський В.А. Паперова промисловість України (XVI–XX ст.). – Авт. дис.док. іст.наук. – Чернівці, 2005. – 34 с.
50. Филигранологические исследования. Теория. Методика. Практика. Сборник научных трудов. – Ленинград: БАН (Библиотека академии наук), 1990. – 155 с.

Додатки:

Пояснення до таблиці.

Текст та зображення подається послідовно зверху до низу. Кінці рядків відмічені косою лінією. У випадку якщо текст, який іде по колу (або овалу) переривається і нижня частина знову йде зліва на право – в кінці першої половини тексту ставиться 2 косі лінії. У випадку, якщо всередині текста, який іде по колу (або овалу), поміщається текст або зображення перед ним також ставиться подвійна коса лінія.

Опис зображення ставиться в прямі рамки.

Матеріали розташовані за алфавітом власників, якщо власник не вказується, то в алфавіт включається назва фабрики, у випадку неможливості застосування попередніх двох правил – перші літери штемпеля.

Буква Ц означає цифра за якою визначався сорт паперу. Якщо товарні знаки відрізняються лише номером, то вони зображаються як тотожні.

№	Назва	Опис	Зовнішнє оформлення	Роки використання
1.	Братья Вагурины	№ [двуголовий орел] [Ц] / БР.ВАГУРИНЫ	прямокутник гнутий	1897– 1898 рр.
2.	ВАТН	[корона] / ВАТН	Відсутнє	1876 р.
3.	ВАТН	[корона] / ВАТН / Илья Петрович/[корона] / Богданович/ ланцюжок	Відсутнє	1876 р.
4.	Говарда	№ [двуголовий орел] [Ц] / Говарда	прямокутник гнутий	1871 р., 1874 р., 1876 р., 1882– 1885 рр., 1899 р.
5.	Гончарова	[дворянська корона] / Гончарова/ № [Ц]	п'ятикутник з витягнутою вершиною	1871 р., 1882– 1886 рр.
6.		фабрики / № АГ [під короною] [Ц] / Гончарова	прямокутник із зрізаними кутами	1876 р.

7. Дитятковского товарищества	Дитятковского / № [Ц] / товарищества	овальна рамка	1876 р., 1882– 1885 рр.
8.	Дитятковского / № [двуголовий орел] [Ц]/ товарищества	овальна рамка	1890 р., 1903 р.
9.	№ [двуголовий орел] [Ц] / ДИТ ТОВ	овальна рамка	1907– 1909 рр.
10. Добрушская фабрика	[Ц] [двуголовий орел] [Ц] / князя/ Паскевича	п'ятикутник вершиною до гори	1889– 1892 рр.
11.	[Ц] [двуголовий орел] [П] / КНЯЗЯ/ ПАСКЕВИЧА	п'ятикутник вершиною до гори	1893 р., 1894 р., 1909 р., 1915– 1916 рр.
12.	[двуголовий орел] / князя/ Паскевича	пятикутник вершиною до гори	1885 р.
13. СПБ фабрика	№ [Ц] К. и Х. НЕБЕ	овальна	1899 р.
14. Козловой	Н Д фабрики / [герб роду] [Ц] Козловой	чотирикутник гнугий	1871 р.
15. Лепешкина	Н.Ф./ Л. Лепешкина / № [Ц]	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р., 1876 р.
16. Малинська	Товарищ Малинков / № [Ц] [на овалі] / фабрики	овальна	1876 р.
17. Нововеркская	Нововеркская / № [розетка] [Ц] фабрики	прямокутник гнугий	1883– 1884 рр.
18. Русанова	фабрики / № [Ц] [в пунктирному овалі]/ Русанова	овальна	1885 р.

19. Сергеева	фабрики / № [Ц] [в овалі]/Сергьева	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р., 1876., 1884 р., 1886 р.
20.	фабрики Сергьева	овальний орнамент зверху корона	1871 р.
21.	Сурской / № [Сергеева][в прямокутнику] [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р.
22. Способина	№ [Ц] /Способина / и К*	фігуральна	1876 р.
23. Палливень	[Ц] [профіль обличчя] [родовий герб] [Ц] / фабрики/ Палливень	п'ятикутник вершиною до гори	1893– 1894 рр.
24. Протасьева	Татаровской / № Протасьева [на фігуральному прямокутнику] [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1871 р., 1874 р.
25. Угличская	К* Угличской / № [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1889 р.

Віталій Крижанівський (*Київ, Україна*) Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 р р.) як історичне джерело

У статті автор здійснив спробу вивчення штемпелів на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи та управи, які використовувалися в 1870–1916 р р. На основі отриманих даних проаналізувати проведену евристичну роботу, окреслити географію папірень, продукція яких використовувалася в діловодстві, встановити якість паперу.

Ключові слова: Єлисаветградська міська дума, штемпель.

Виталий Крижановский (*Киев, Украина*) **Штемпеля на бумаге канцелярии Елисаветградской городской думы (1870–1916 гг.) как исторический источник**

В статье автор предпринял попытку изучения штемпелей на бумаге канцелярии Елисаветградской городской думы и управы, которые использовались в 1870–1916 гг. На основе полученных данных проанализировать проведенную эвристическую работу, очертить географию бумажных предприятий, продукция которых использовалась в делопроизводстве, установить качество бумаги.

Ключевые слова: Елисаветградская городская дума, штемпель

Vitaly Kryzhanivsky (*Kyiv, Ukraine*) **Stamps on paper of Elysavetgrad's city дума and council office used in 1870–1916 as a historical source**

The article contains an attempt to study stamps on paper of Elysavetgrad's city дума and council office used in 1870–1916. On the grounds of the findings, to perform heuristic analysis, describe geography of the paper-mills which product was used for documentation and to define the quality of the paper.

Key words: Elysavetgrad's city дума, stamps